

Наташа Б. Матовић¹, Кристинка Ч. Овесни
Универзитет у Београду, Филозофски факултет,
Београд, Србија

Оригинални
научни рад

Информисана сајласносћ као еџичко џиџање онлајн-исџираживања – џерсџекџива исџиџаника²

Резиме: У раду се размаџира информисана сајласносћ као комџоненџа еџичке онлајн-исџираживања. Полази се од анализе схваџања, џредуслова од којих зависи реализација и џешкоћа које џраџе џримену информисане сајласносћи у џракси. Циљ емџиријскоџ дела исџираживања је да се уџврде каракџерисџике џроцеса добијања информисане сајласносћи у онлајн-исџираживањима и да се исџиџају чиниоци од којих оне зависе. Узорак је обухваџио 153 учџиџеља. Подаци су џрикуџљени инсџруменџом који џредсџавља комџинацију џиџања анкетноџ џиџа и дескриџџивне скале џроцене. За обраду џодаџака, осим фреквенција и џроценџа, коришћен је χ^2 џтесџ и Крамеров V коефицијентџ корелације. Резулџаџи указују да је веџина исџиџаника имала искусџиво у вези са давањем информисане сајласносћи у онлајн-исџираживањима у којима су досад учесџивовали; да је џтексџ најчешће садржао информације о сврси и циљу исџираживања, као и задацима исџиџаника у исџираживању; да веџина учџиџеља садржај џтексџа џроцењује као разумљив и корисџан; као и да највеџи број каракџерисџика зависи од средине у којој се налази школа у којој су заџслени учџиџељи. О резулџаџима се дискуџује у конџексџу моџућносћи за унаџреџивање џроцеса добијања информисане сајласносћи од исџиџаника у онлајн-исџираживању.

Кључне речи: еџичка џиџања исџираживања, информисана сајласносћ, онлајн-исџираживања.

1 nmatovic@f.bg.ac.rs

2 Реализацију овог истраживања финансирао је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2021. години бр. 451-03-9/2021-14.

Copyright © 2021 by the authors, licensee Teacher Education Faculty University of Belgrade, SERBIA.

This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original paper is accurately cited.

Увод

Информисана сагласност представља једно од стандардних питања етике истраживања (Perrault & Keating, 2018). Њено коришћење обезбеђује да потенцијални испитаници самостално донесу одлуку о приступању истраживању, а на основу упознавања са релевантним информацијама о истраживању. Упркос наизглед једноставном процесу, његову реализацију у пракси прате бројне дилеме. Тако, на пример, отварају се питања када је потребно користити информисану сагласност – да ли само у истраживањима у којима постоји ризик по испитанике, или и у истраживањима у којима је он сведен на минимум; у којој мери се реално будући испитаници информишу о истраживању, у смислу да ли уопште читају документ на основу кога дају сагласност, колико од прослеђених информација разумеју на адекватан начин и сл.; шта би све требало да обухвати садржај текста, тј. каква је његова корисност за доношење одлуке о укључивању у истраживање – до питања која се тичу дужине текста, његове форме итд. (Albala et al., 2010; Brody, 2001; Pedersen et al., 2011; Stunkel et al., 2010; Theiss et al., 2014).

У вези са схватањем информисане сагласности као компоненте етике истраживања не постоје суштинске разлике између конвенционалних и онлајн-истраживања. Ипак, интернет као посебан контекст у којем и путем којег се реализују онлајн-истраживања (Popadić i sar., 2018) отвара простор за преиспитивање појединих питања која се односе на информисану сагласност. Она се тичу, пре свега, могућности и начина реализације тог процеса, тј. његових карактеристика. За разлику од теоријских расправа, мали је број радова у којима се тај проблем анализира на емпиријском нивоу, и то из угла испитаника (Pittenger, 2003).

У складу с наведеним, у раду се разматра информисана сагласност као етичко питање онлајн-истраживања. У првом делу рада анализира

се схватање информисане сагласности, предуслови за њену реализацију, тешкоће на које се налази приликом њене примене у пракси. У другом делу разматрају се карактеристике процеса добијања информисане сагласности и чиниоци од којих оне зависе из перспективе испитаника/учитеља.

Информисана сагласност као компонента етике онлајн-истраживања

У основи етичких проблема који прате истраживања у друштвеним наукама, па и онлајн-истраживања, налази се дилема која се описује као однос између добијеног и уложеног, односно потенцијалних добити и ризика. Она настаје као последица тензија између два права: 1) права да се истражује, сазнаје, трага за истином; 2) права испитаника да буде заштићен од потенцијалних ризика у процесу истраживања (непоштовања достојанства, угрожавања приватности или права на самоопредељење итд.) (Cohen et al., 2004). Другим речима, потенцијални добити реализованог истраживања сагледавају се на основу процене научног значаја истраживања, друштвене корисности итд., а оно што је уложено оцењује се на основу ризика којима су испитаници изложени. Ако се одустане од истраживања зато што се тако повређују испитаници, ограничава се право на истраживање; на супрот томе, уколико се такво истраживање ипак реализује, нарушава се право испитаника на заштиту од ризика током истраживања. Трагање за балансом који би омогућио усклађивање потенцијалних добитака и губитака у конкретним онлајн-истраживањима представља пут за решавање описаног проблема.

У контексту етичке дилеме о односу потенцијалних добити и ризика као посебна, значајна и стандардна компонента етике онлајн-истраживања отвара се питање добијања информисане сагласности за учествовање у ис-

траживању од испитаника (Perrault & Keating, 2018). Сврха информисане сагласности је да испитаник самостално донесе одлуку о властитом укључивању у конкретно истраживање (Perrault & Nazione, 2016). При томе, та одлука треба да буде утемељена на познавању права, одговорности и могућих ризика којима се испитаник излаже учешћем у истраживању (Perrault & Keating, 2018). Другим речима, право сваког потенцијалног испитаника је да самостално одлучи о томе да ли ће се укључити у конкретно истраживање или не. Задатак истраживача је да упозна будућег испитаника са релевантним информацијама о истраживању и да, на основу тога, тражи од њега сагласност да учествује у истраживању (Pedersen et al., 2011; Perrault & Keating, 2018; Perrault & Nazione, 2016). Добијањем званичног пристанка од испитаника да се укључи у истраживање поштује се његово право на самоопредељење. Истовремено, тако се на испитаника преноси део одговорности за прихватање и пристајање на оно са чиме ће се он сусрести у току истраживања (Cohen et al., 2004). Као што има право да донесе одлуку да се укључи у истраживање, испитаник, такође, има право да, у било ком тренутку када то одлучи, напусти истраживање (Cohen et al., 2004).

Добијање информисане сагласности представља процес који се заснива на четири предуслова (Cohen et al., 2004). Први је компетентност. Он подразумева да одлуку донесе зреле, одговорне особе, које су способне да такву врсту одлуке самостално донесу. Други, информисаност, односи се на то да су потенцијални испитаници упознати са свим релевантним информацијама о истраживању, што представља основу за доношење одлуке. Трећи, разумевање, наглашава да будући испитаници на адекватан начин и у потпуности разумеју информације о истраживању које су добили од истраживача. Четврти, добровољност, указује да се потенцијални испитаници слободно, у смислу добровољно, опредељују да учествују у истраживању.

Потреба и обавезност да се прибави пристанак испитаника да учествује у онлајн-истраживању повећава се задирањем у његову приватност (Convery & Cox, 2012), порастом ризика од излагања испитаника разним непријатностима и штетним последицама итд. (Cohen et al., 2004). Насупрот томе, постоје ситуације у пракси у којима није могуће од испитаника тражити, па ни добити сагласност (на пример, када се истраживач као учесник укључи у онлајн-разговоре који се воде у оквиру дискусионе групе, при чему он не може другим члановима групе да открије своју улогу истраживача у интересу успешне реализације истраживања) (Popadić i sar., 2018). Такође, има истраживања у којима се може размишљати о томе да ли је неопходно тражити сагласност (ако не постоје потенцијални ризици за испитаника или су они сведени на незнатну меру и сл.) (Popadić i sar., 2018). Ипак, не би требало да буде спорно да добијање сагласности од испитаника да се укључе у истраживање представља важно питање које значајно доприноси етичности онлајн-истраживања у свим ситуацијама.

Тешкоће које прате реализацију процеса добијања информисане сагласности од испитаника у онлајн-истраживању

Могући извори проблема у вези са добијањем информисане сагласности од потенцијалних испитаника за учешће у онлајн-истраживању су вишеструки. Сваки од четири наведена предуслова – компетентност, информисаност, разумевање и добровољност – може да буде разлог настанка разнородних дилема. У тексту који следи пажња је усмерена на разматрање тешкоћа у вези са два предуслова: информисаношћу и разумевањем.

Проблеми који се јављају у вези са информисаношћу првенствено се тичу врсте и обима информација о истраживању са којима

би потенцијалне испитанике требало упознати. Не постоји јединствено општеприхваћено мишљење о томе које су то информације о истраживању које би испитанику требало саопштити (Perrault & Nazione, 2016). Ипак, као релевантне често се помињу следеће: сврха и циљ истраживања, задаци испитаника у истраживању, процедуре прикупљања података, поступци обезбеђивања њихове поверљивости, начин коришћења података; али и могући ризици за испитаника, могућност да се испитаник повуче из истраживања, потенцијална корист од истраживања (за друштво и испитаника лично) итд. (Fisher & Anushko, 2008; Pedersen et al., 2011; Perrault & Nazione, 2016; Popadić i sar., 2018; Todorović, 2008; Varnhagen et al., 2005).

У вези са информисаношћу потенцијалних испитаника посебан извор дилема представља могућност да истраживачи контролишу не само врсту и обим него и тачност информација о истраживању са којима упознају будуће испитанике. Конкретније речено, у пракси постоје ситуације у којима истраживач свесно доноси одлуку да испитаницима не пренесе поједине информације о онлајн-истраживању. У одређеним околностима прећуткивање конкретних информација можда и може да се сматра оправданим. На пример, ако истраживач процени да неке од њих нису много битне за испитанике (Popadić i sar., 2018). Нешто је озбиљнија ситуација када се истраживач определи за опцију непотпуног информисања зато што претпоставља да неке од информација могу да утичу на понашање испитаника током истраживања и да на тај начин угрозе његову реализацију (Todorović, 2008). Најекстремнији облик, ипак, представљају истраживања у којима истраживач испитанику свесно даје погрешне информације о истраживању (нпр. шта се испитује, шта је њихов задатак), опет у намери да обезбеди да се истраживање успешно реализује (Cohen et al., 2004; Fajgelj, 2007; Todorović, 2008). У мери у којој се одступа од давања релевантних (потпуних, та-

чних) информација о истраживању отвара се простор за појаву питања етичке природе и преиспитивање оправданости таквог поступања.

Могући проблеми у вези са информисаношћу и разумевањем јављају се и у виду дилема да ли потенцијални испитаници читају текст на основу којег дају информисану сагласност и у којој мери добро разумеју информације које се у њему наводе (Gupta, 2017). Резултати емпиријских истраживања углавном указују да већина њих или уопште не прочита документ или то само легитимично уради (Theiss et al., 2014). Веома мали проценат будућих испитаника, око 10%, наводи да се детаљно упозна са садржајем текста (Perrault & Nazione, 2016; Perrault & Keating, 2018; Varnhagen et al., 2005). У складу с тим је и следећи податак. Испитаници у просеку региструју само 10,0% од информација наведених у документу на основу кога би требало да дају сагласност (Pedersen et al., 2011). Као разлоге због којих уопште не читају или само површно прегледају текст они наводе: претпоставке које имају у вези са тим документом (он није важан, његов садржај је увек исти, истраживања обично испуњавају етичке захтеве итд.); затим, разлоге личне природе (немам времена, желим само да одговорим на питања, није неопходно прочитати текст да би се учествовало у истраживању и сл.); али и карактеристике самог документа (дужина, јасност итд.) (Perrault & Keating, 2018; Varnhagen et al., 2005). Насупрот томе, најчешћи разлози због којих се одлучују да прочитају документ у целини су следећи: упознавање са процедуром истраживања и процена ризика властитог укључивања у истраживање (Varnhagen et al., 2005). Испитаници наводе разнородне сугестије у вези са садржајем и формом текста на основу кога се тражи сагласност за приступање истраживању, а у намери да се повећа његова читљивост и разумљивост. Истиче се да би текст требало да буде кратак, написан једноставним и разумљивим језиком (кратке реченице, без стручних термина), уз наглашавање структуре садржаја текста

и важних делова у њему (тј. коришћење булита, различитих фонтова, али и боја итд.) (Perrault & Nazione, 2016; Varnhagen et al., 2005).

Потенцијални испитаници релевантне информације о конкретном онлајн-истраживању, али и додатна објашњења и разјашњења дилема у вези са њим, најчешће добијају путем посебних линкова. Због тога обично се индиректним путем проверава колико су они пажљиво прочитали и добро разумели прослеђене информације о истраживању. На пример, да би се утврдило да ли су се упознали са садржајем документа, у тексту се комбинују релевантне информације о истраживању са информацијама које се тичу техничких решења (нпр. где је потребно кликнути да би се прешло на следећу страну и сл.).

Коришћење интернета као специфичног медијума у онлајн-истраживањима одражава се на комуникацију истраживача и испитаника у процесу истраживању (Kraut et al., 2004; Nosek et al., 2002; Varnhagen et al., 2005). У онлајн-истраживањима она се реализује електронским путем, посредством интернета, углавном без визуелног контакта истраживача и испитаника; за разлику од конвенционалних истраживања, у којима се остварује уживо, лицем у лице. У складу с тим, за комуникацију у онлајн-истраживањима може се претпоставити да је: 1) више посредна јер не подразумева директан контакт истраживача и испитаника, тј. остварује се путем посредника (интернета); 2) мање целовита пошто осим вербалне обично не укључује и невербални аспект (Moreno et al., 2013); 3) мање флексибилна, у смислу теже прилагодљива, у погледу обима и садржаја информација конкретним околностима, потребама појединих испитаника итд.; 4) мање интензивна са становишта размене питања и одговора између испитаника и истраживача итд. Укратко, у онлајн-истраживањима, у односу на конвенционална, потенцијалним испитаницима лакше је да прескоче упознавање са информацијама, сакрију прави идентитет, при-

крију недостатак компетентности да дају сагласност за укључивање у истраживање и сл. (Gupta, 2017).

Методологија

Циљ и задаци истраживања. Циљ емпијског истраживања је да се опишу карактеристике процеса добијања информисане сагласности у онлајн-истраживањима и региструју чиниоци од којих оне зависе. Постављена су два задатка истраживања:

- утврдити карактеристике процеса добијања информисане сагласности у онлајн-истраживањима: учесталост коришћења, садржај, његова разумљивост и корисност;
- испитати да ли постоје статистички значајне разлике у карактеристикама процеса добијања информисане сагласности у онлајн-истраживањима с обзиром на: средину у којој се налази институција у којој је испитаник запослен, старост испитаника и године радног стажа.

Узорак. Истраживање је реализовано на узорку од 153 учитеља који раде у основним школама на територији Републике Србије. Већина је запослена у градским школама (86,9%), док мањи број њих ради у сеоским школама (13,1%). Узорком су претежно обухваћени испитаници женског пола, тј. учитељице (90,8%). Структура узорка према годинама старости је следећа: до 25 година – 0,7% испитаника; од 26 до 35 – 11,1%; од 36 до 45 – 26,1%; од 46 до 55 – 47,7%; преко 56 – 14,4%. У складу с тим подацима је и дистрибуција испитаника према годинама радног стажа (Табела 1).

Табела 1. Структура узорка према дужини радној сјажа учитеља

Радни стаж	f	%
До 10	17	11,1
11 до 20	38	24,8
21 до 30	75	49,0
Преко 31	23	15,0
Укупно	153	100,0

Технике и инструменталне прикупања података. У истраживању су коришћене две технике, анкетирање и скалирање. Инструмент направљен за потребе истраживања представља комбинацију питања анкетног типа (затворена, отворена и комбинована) и петостепене дескриптивне скале процене. Поред социодемографских карактеристика испитаника, садржај питања био је концентрисан око следећих проблема: учешће учитеља у онлајн-истраживањима, учесталост коришћења информисане сагласности, садржај, разумљивост и корисност текста на основу кога је давана сагласност. Истраживање је реализовано онлајн, путем апликације Kwiksurveys.

Обрада података. За опис варијабли коришћене су фреквенције и проценти. Како би се испитало да ли постоје статистички значајне разлике између појединих група испитаника, а у вези са карактеристикама процеса добијања информисане сагласности у онлајн-истраживањима, коришћени су χ^2 тест и Крамеров V коефицијент корелације. За испуњавање предуслова за примену наведених статистичких поступака у оквиру појединих варијабли извршене су извесне корекције, тј. редукован је број категорија одговора у њима.

Резултати

Сви испитаници изјављују да имају искуства у онлајн-истраживањима. Већина учитеља наводи да је до сада учествовала у више

од два онлајн-истраживања (85,0%) (од 2 до 5 истраживања – 59,5%; 6 и више истраживања – 25,5%). Најмање је испитаника који су били укључени само у једно онлајн-истраживање (15,0%). Највећи број учитеља добио је имејл у коме се налазио линк који је водио до инструмента (81,3%); управо мање њих је путем имејла добило инструмент (39,6%); док је незнатан број оних који су учествовали у дискусионим групама (16,0%). Већина испитаника добровољно се укључила у истраживања (74,5%). Око четвртине њих приступило је истраживању на основу одлуке школе (директора, представника стручне службе) да се школа укључи у истраживање. Ниједан учитељ обухваћен узорком није доживео неку врсту непријатности током онлајн-истраживања (повреду достојанства и сл.).

Већина испитаника наводи да су се сусретали са захтевом да дају информисану сагласност у онлајн-истраживањима у којима су досад учествовали (80,5%). То искуство у већини истраживања имало је 27,5% учитеља, у половини истраживања 7,2%, а у мањем броју истраживања 31,4% испитаника. Само 14,4% учитеља наводи да је од њих тражено да дају информисану сагласност у свим онлајн-истраживањима у којима су партиципирали. Насупрот томе, 19,6% учитеља изјављује да ни у једном истраживању то није тражено од њих³.

Када описују садржај текста на основу кога су давали информисану сагласност, највише испитаника наводи да се помињу информације у вези са сврхом и циљем онлајн-истраживања (91,9%) и њиховим задацима у истраживању (82,1%). Приближно половина учитеља указује да је текст садржао информације које се тичу заштите идентитета испитаника (49,6%). Најмањи број њих помиње да је документ обухватио информације о обезбеђивању поверљивости прикупљених података (27,6%), значају ис-

3 Испитаници од којих није тражено да дају информисану сагласност искључени су из даље обраде.

траживања за друштво (24,4%), али и за испитанике (14,6%). Само неколико учитеља изјављује да је било упознато са могућношћу да се повуку из истраживања (4,9%). Ниједан испитаник није навео да су се у документу налазиле информације о потенцијалним ризицима којима се излаже учешћем у истраживању.

Број информација које је садржао текст, на основу којег су учитељи давали сагласност, варирао је од један до седам. Ипак, близу 70,0% испитаника наводи да је текст обухватао две до три информације (Табела 2).

Табела 2. Број информација у шексту на основу која је давана информисана сагласност

Број информација	f	%
1	8	6,5
2	39	31,7
3	44	35,8
4	18	14,6
5	12	9,8
6	1	0,8
7	1	0,8
Укупно	123	100,0

Бројне су комбинације информација које су садржали текстови на основу којих су давале информисане сагласности. Регистроване су укупно 24 комбинације. Мало више од четвртине учитеља наводи да се помињу две врсте информација: сврха и циљ истраживања, и задаци испитаника у истраживању (26,0%). Око 10% учитеља поменути информацијама додаје и заштиту њиховог идентитета (13,0%). Три поменуте информације допуњене четвртом, значај истраживања за друштво, наводи 7,3% испитаника.

Већина учитеља изјављује да су углавном разумели информације које је садржао текст на основу кога су давали информисану сагласност (Табела 3). Прецизније речено, све информације разумело је 36,6% учитеља, а већи део информација 46,3%. За разлику од тога, само 6,5% испи-

таника наводи да је разумело мање од половине информација.

Табела 3. Процена разумевања информација у шексту

Разумевање добијених информација	f	%
Ниједну информацију нисам разумео/ла	/	/
Само неколико информација сам разумео/ла	8	6,5
Пола информација сам разумео/ла, а пола нисам	13	10,6
Већи део информација сам разумео/ла	57	46,3
Све информације сам разумео/ла	45	36,6
Укупно	123	100,0

Приликом процене корисности добијених информација о онлајн-истраживању, које су представљале основу за доношење одлуке о укључивању у њега, учитељи су донекле умеренији (Табела 4). Није спорно да поново доминирају позитивне оцене: веома много су помогле (21,1%) и доста су помогле (38,2%). Међутим, приближно четвртина испитаника, у том смислу, неодлучна је, док више од 15,0% сматра да су мало помогле или да уопште нису помогле.

Табела 4. Процена корисности информација у шексту

Корисност добијених информација о истраживању	f	%
Нимало нису помогле	9	7,3
Веома мало су помогле	10	8,1
И јесу и нису помогле	31	25,2
Доста су помогле	47	38,2
Веома много су помогле	26	21,1
Укупно	123	100,0

Само 9 учитеља, односно 7,3%, наводи да су учествовали у онлајн-истраживању у коме су, у оквиру текста на основу кога су давали сагласност за учешће у истраживању, добили нетачне информације о њему. Међутим, нико од њих није потпуније описао ту ситуацију, у смислу које информације нису биле тачне, како су упознати са тачним информацијама, којим аргу-

ментима је образложена потреба за давањем нетачних информација и сл.

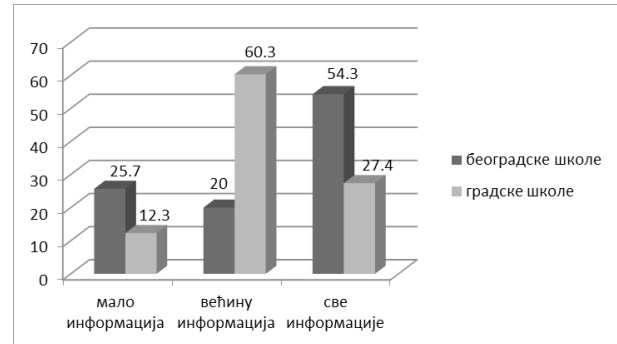
Да ли постоје статистички значајне разлике у карактеристикама процеса добијања информисане сагласности у онлајн-истраживањима (учесталост коришћења, садржај текста, његова разумљивост и корисност), проверавано је у односу на: 1) средину у којој се налази школа; 2) године старости испитаника; 3) дужину радног стажа.

Према средини у којој се налази школа, учитељи запослени у градским школама подељени су у две категорије⁴. Због карактеристика веллеграда у једну групу су издвојени испитаници који раде у школама у Београду (београдске школе) (25,5%); док су у другу сврстани учитељи запослени у школама у другим градовима у Србији (градске школе) (61,4%).

С обзиром на средину у којој се налази школа статистички значајне разлике регистроване су у вези са заступљеношћу у тексту следећих информација: сврха и циљ истраживања ($\chi^2=7,110$, $df=1$, $p=0,008$, Крамеров коефицијент $V=0,257$); заштита идентитета испитаника у истраживању ($\chi^2=3,986$, $df=1$, $p=0,046$, Крамеров коефицијент $V=0,192$). Већи број учитеља из градских школа наводи обе информације (сврха и циљ истраживања: 95,9%; заштита идентитета испитаника у истраживању: 54,8%) у односу на испитанике запослене у београдским школама (сврха и циљ истраживања: 80,0%; заштита идентитета испитаника у истраживању: 34,3%).

Статистички значајне разлике с обзиром на средину у којој се налази школа у којој су учитељи запослени регистроване су и у вези са проценом: количине информација у тексту које су учитељи разумели ($\chi^2=15,406$, $df=2$, $p=0,000$, Крамеров коефицијент $V=0,378$); корисности добијених информација за доношење одлуке о

укључивању у истраживање ($\chi^2=16,595$, $df=2$, $p=0,000$, Крамеров коефицијент $V=0,392$).

Графикон 1. Средина и процена разумљивости информација

Већи број учитеља из школа у градовима у Србији наводи да су разумели све и већину информација (87,7%) у односу на испитанике из београдских школа (74,3%) (Графикон 1). Насупрот томе, више учитеља из београдских школа наводи да је разумело само неколико информација (25,7%).

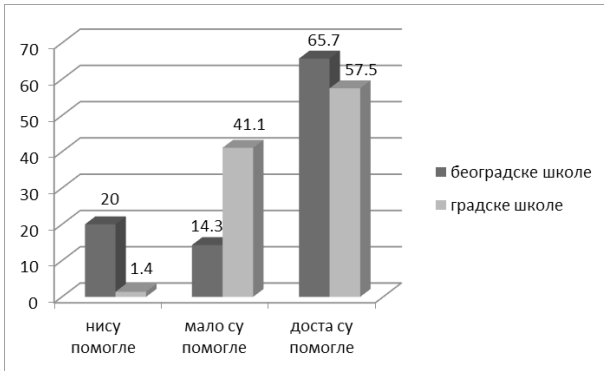
Сличне тенденције у резултатима идентификоване су и у вези са проценом корисности добијених информација за доношење одлуке о укључивању у истраживање (Графикон 2). Скоро сви учитељи из градских школа (98,6%), за разлику од већине учитеља из београдских школа (80,0%), наводе да су им добијене информације о истраживању користиле (доста и мало). Међутим, већи број учитеља из београдских школа, у односу на учитеље из градских школа, сматра да те информације њима уопште нису помогле приликом доношења одлуке о учешћу у истраживању (20,0%).

Учитељи су подељени у две групе и према годинама старости (до и преко 45 година) и с обзиром на дужину радног стажа (до и преко 20 година). У оба случаја статистички значајне разлике регистроване су само у вези са проценом корисности добијених информација на основу којих су давали информисану сагласност

⁴ Услед изразито малог броја учитеља из сеоских школа (13,1%), они су искључени из обраде.

(године старости: $\chi^2=7,328$, $df=2$, $p=0,026$, Крамеров коефицијент $V=0,244$; дужина радног стажа: $\chi^2=6,146$, $df=2$, $p=0,046$, Крамеров коефицијент $V=0,224$).

Графикон 2. Средина и процена корисности информација

У категорији и млађих и старијих учитеља приближан проценат, око 59,0%, наводи да су њима информације које су добили о истраживању доста помогле приликом доношења одлуке о томе да ли да приступе истраживању или не (до 45 година: 59,2%; преко 45 година: 59,5%). Насупрот томе, више млађих учитеља изјављује да су добијене информације њима мало користиле (40,8%), у односу на групу старијих учитеља (28,4%); док већи број старијих учитеља наводи да добијене информације њима уопште нису користиле (12,2%).

Донекле другачији резултати добијени су с обзиром на дужину радног стажа. Више учитеља који имају до 20 година радног стажа истиче да су им информације користиле (доста су помогле: 60,9%; мало су помогле 39,1%), за разлику од испитаника који имају преко 20 година радног стажа (доста су помогле: 58,4%; мало су помогле 29,9%). И у овом случају више је учитеља са преко 20 година радног стажа који наводе да добијене информације уопште нису биле од користи (11,7%).

Дискусија

Према резултатима добијеним у истраживању, већина учитеља има искуства са давањем информисане сагласности у онлајн-истраживањима (80,5%). То указује да је у њима обично испуњен један од важних предуслова за обезбеђивање етичности истраживања.

Ниједан учитељ није навео да је текст на основу кога су давали сагласност садржао информацију о потенцијалним ризицима за испитанике. Такође, нико од испитаника није изјавио да је током онлајн-истраживања био изложен некој врсти непријатности. На основу тога може се претпоставити да су учитељи обухваћени узорком у овом истраживању били укључени у онлајн-истраживања у којима су ризици за испитанике сведени на минимум. То је једна од ситуација у којој може да се размишља о томе да ли је неопходно тражити информисану сагласност од испитаника. У том контексту, проценат од 19,6% учитеља који нису имали ту врсту искуства у онлајн-истраживањима не би требало да буде забрињавајући. Ипак, ако је намера да се у друштвеним наукама истраживања реализују са испитаницима који су имали слободу да самостално, на основу добијених информација о истраживању, одлуче о томе да ли ће у њему учествовати или не, број од приближно петине испитаника није тако мали. Укратко, потребно је даље радити на унапређивању процеса добијања информисане сагласности од испитаника и у онлајн-истраживањима у којима је ризик сведен на минимум (Perrault & Nazione, 2016).

Описујући садржај документа на основу кога су давали информисану сагласност за учешће у онлајн-истраживањима, учитељи посебно издвајају три информације: сврха и циљ онлајн-истраживања, задаци испитаника у истраживању, заштита идентитета испитаника. Такође, према њиховим исказима, текстови на основу којих су давали информисану сагласност за учешће у онлајн-истраживању најчешће

су обухватили две до три информације. Тешко је дати децидиран одговор на питање о квалитету описаног садржаја. Није спорно да се у методолошкој литератури наводи већи број релевантних информација (Fisher & Anushko, 2008; Pedersen et al., 2011; Perrault & Nazione, 2016; Popadić i sar., 2018; Todorović, 2008; Varnhagen et al., 2005). Међутим, не постоји јединствено и општеприхваћено схватање о томе које су то информације које би требало да буду део текста. С обзиром на разнородност истраживања која се реализују у области друштвених наука, донекле је разумљиво и оправдано да врста и број информација варирају у контексту појединих онлајн-истраживања, тј. да различите варијанте садржаја текста могу да се сматрају адекватним. С друге стране, требало би имати у виду да резултати емпиријских истраживања указују да дужина текста представља једну од његових битних карактеристика од које зависи спремност потенцијалних испитаника да прочитају текст у целини (Perrault & Keating, 2018; Perrault & Nazione, 2016; Varnhagen et al., 2005). Наведено упућује да би приликом одлучивања о садржају текста истраживачи требало да настоје да успоставе баланс између два важна, али донекле опречна захтева: обезбедити исцрпне информације о онлајн-истраживању, али без оптерећивања потенцијалног испитаника великим обимом текста.

Када се процењује адекватност садржаја текста, у обзир би требало узети и то да је већина учитеља, приближно 60,0%, позитивно проценила корисност добијених информација за доношење одлуке о укључивању у истраживање. Ипак, 40,0% испитаника по том питању било је или неодлучно или су сматрали да су им прослеђене информације мало помогле, односно да им уопште нису користиле. Око две петине учитеља упозорава на значај узимања у обзир перспективе испитаника. Са становишта улоге и положаја испитаника у истраживању, требало би сагледати које су информације битне. На оправ-

даност наглашавања те перспективе указују и резултати појединих емпиријских истраживања. Испитаници у просеку заузимају неутралан став када процењују колико је њима важно шта садржи текст на основу кога дају информисану сагласност (Perrault & Keating, 2018).

Важан предуслов за успешну реализацију процеса информисане сагласности јесте да су потенцијални испитаници на адекватан начин разумели прослеђене информације. Резултати добијени у овом истраживању, у том смислу, охрабрујући су. Скоро 83,0% учитеља наводи да су разумели све или већину информација. Ако се том броју додају испитаници који су разумели половину од прослеђених информација, проценат прелази 90,0% испитаника. Међутим, резултати добијени у сродним истраживањима нису тако оптимистични. Они указују да у просеку испитаници разумеју много мање информација (Pedersen et al., 2011; Perrault & Nazione, 2016; Varnhagen et al., 2005); као и да њихово разумевање зависи од више чинилаца: читљивости текста, речника који се у њему користи, образовања и година старости испитаника итд. (Varnhagen et al., 2005). Иако се у свим поменутих истраживањима региструје количина информација коју су испитаници разумели, у овом истраживању то је урађено на основу процене испитаника, а у сродним истраживањима – експерименталним путем. То може да буде један од разлога за добијање различитих резултата. Регистрована неподударност, свакако, отвара простор за додатна истраживања у вези са тим питањем.

Резултати добијени у овом истраживању указују да се варијабла средина у којој се налази школа у којој су учитељи запослени донекле издвојила као чинилац од кога углавном зависи карактеристике процеса добијања информисане сагласности, у односу на године старости и дужину радног стажа. Конкретније, према њој, статистички значајне разлике регистроване су у

односу на: заступљеност два садржаја у тексту – сврхе и циља истраживања, као и заштите идентитета испитаника; процену разумевања количине информација које је текст садржао; процену корисности добијених информација. Насупрот томе, с обзиром на године старости и дужину радног стажа статистички значајне разлике идентификоване су само у вези са проценом корисности добијених информација.

Све статистички значајне разлике према средини у којој се школа налази регистроване су у корист учитеља који раде у градским школама (већа заступљеност поменутих садржаја; позитивнија процена наведених карактеристика), у односу на учитеље запослене у београдским школама. Такође, млађи учитељи, тј. испитаници који имају до 45 година старости и до 20 година радног стажа, позитивније процењују корисност добијених информација за доношење одлуке о укључивању у истраживање у односу на старије испитанике. Укратко, групе старијих испитаника и испитаника из Београда у наведеном смислу су захтевније. На основу тих резултата може се претпоставити да постоји потреба за још бољим усклађивањем садржаја текста на основу кога се даје информисана сагласност са принципом „најслабије карике“, или за прилагођавањем садржаја различитим групама испитаника, тј. за постојањем различитих верзија текста. На оправданост наведене претпоставке на специфичан начин указује и резултат да су, у вези са проценом корисности садржаја, утврђене статистички значајне разлике према свим испитиваним варијаблама (средина, године старости и радни стаж).

Величина узорка на коме је реализовано истраживање упућује на опрез приликом извођења закључака. Укључивање већег броја испитаника у узорак омогућило би конституисање више категорија испитаника у оквиру појединих варијабли, а посебно – средине, година старости и радног стажа. На тај начин били би створени

услови да оне буду осетљивије за регистровање потенцијалних разлика у вези са карактеристикама процеса добијања информисане сагласности. Такође, то би допринело већој вероватноћи да до изражаја дођу и разлике између варијабли године старости и дужина радног стажа, које се у оквиру овог истраживања само назире. Због наведеног, величина узорка на коме је реализовано истраживање може да се сматра једним од ограничења овог истраживања.

Закључак

Информисана сагласност као процес којим се испитаницима обезбеђује да самостално донесу одлуку о приступању истраживању, а на основу упознавања са релевантним информацијама о њему, представља значајну компоненту етике онлајн-истраживања. Процес добијања информисане сагласности заснива се на четири предуслова: компетентност, информисаност, разумевање и добровољност. Тешкоће које се појављују приликом његове реализације у пракси углавном су последица проблема у вези са наведеним предусловима.

На основу резултата емпиријског дела истраживања, а у вези са карактеристикама процеса добијања информисане сагласности у онлајн-истраживањима, може да се констатује следеће: информисана сагласност углавном се користи у онлајн-истраживањима са малим ризиком по испитанике; садржај текста на основу кога је давана сагласност најчешће обухвата информације о сврси и циљу онлајн-истраживања, задацима испитаника у истраживању и заштити њиховог идентитета; учитељи процењују да углавном на адекватан начин разумеју информације о истраживању и да оне њима обично користе приликом доношења одлуке о укључивању у онлајн-истраживање. Такође, средина у којој се налази школа у којој су запослени учитељи представља варијаблу од које углавном зависе карактеристи-

ке процеса добијања информисане сагласности. Резултати упућују и на закључак да старији испитаници и испитаници из Београда имају већа очекивања у погледу појединих карактеристика тог процеса у односу на млађе и испитанике из градских школа ван Београда.

Унапређивање процеса добијања информисане сагласности пред истраживаче у онлајн-истраживањима поставља више захтева. Приликом избора информација које ће бити обухваћене садржајем текста, на основу кога ће тражити сагласност од испитаника, у фокусу мора да буде испитаник. Конкретније, из његове перспективе

требало би процењивати значај одређених потенцијално релевантних информација о истраживању. Посебан изазов за истраживаче представља трагање за балансом између адекватног информисања испитаника о истраживању и обима текста, као и вођење рачуна о томе да у извесној мери постоје разлике у очекивањима у вези са садржајем текста између појединих група испитаника. Ипак, давање потпунијих смерница у вези са побољшањем процеса добијања информисане сагласности од испитаника у онлајн-истраживањима, захтева нова, пре свега, емпијска истраживања у тој области.

Литература

- Albala, I., Doyle, M. & Appelbaum, P. S. (2010). The evolution of consent forms for research: A quarter century of changes. *IRB: Ethics & Human Research*, 32 (3), 7–11.
- Brody, B. A. (2001). Making informed consent meaningful. *IRB: Ethics & Human Research*, 23 (5), 1–5. DOI: 10.2307/3564045
- Cohen, L., Manion, L. & Morrison, K. (2004). *Методе истраживања и образовању*. Zagreb: Naklada Slap.
- Convery, I. & Cox, D. (2012). A review of research ethics in internet-based research. *Practitioner Research in Higher Education*, 6 (1), 50–57.
- Fajgelj, S. (2007). *Методе истраживања понашања*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Fisher, C. B. & Anushko, A. E. (2008). Research Ethics in Social Science. In: Alasuutari, P., Bickman, L. & Brannen, J. (Eds.). *The SAGE Handbook of Social Research Methods* (95–109). Los Angeles et al.: SAGE Publications.
- Gupta, S. (2017). *Research Design: Ethical Issues in Designing Internet-Based Research: Recommendations for Good Practice*. Retrieved December 27, 2020. from www: <http://jrp.icaap.org/index.php/jrp/article/view/576/476>
- Kraut, R., Olson, J., Banaji, M., Bruckman, A., Cohen, J. & Couper, M. (2004). Psychological Research Online: Report of Board of Scientific Affairs' Advisory Group on the Conduct of Research on the Internet. *American Psychologist*, 59 (2), 105–117. DOI: 10.1037/0003-066X.59.2.105
- Moreno, M. A., Goniou, N., Moreno, P. S. & Diekema, D. (2013). Ethics of social media research: Common concerns and practical considerations. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 16 (9), 708–713. DOI: 10.1089/cyber.2012.0334
- Nosek, B. A., Banaji, M. R. & Greenwald, A. G. (2002). E-Research: Ethics, Security, Design, and Control in Psychological Research on the Internet. *Journal of Social Issues*, 58 (1), 161–176.

- Pedersen, E. R., Neighbors, C., Tidwell, J. & Lostutter, T. W. (2011). Do Undergraduate Student Research Participants Read Psychological Research Consent Forms? Examining Memory Effects, Condition Effects, and Individual Differences. *Ethics & Behavior*, 21 (4), 332–350. DOI: 10.1080/10508422.2011.585601
- Perrault, E. K. & Keating, D. M. (2018). Seeking Ways to Inform the Uninformed: Improving the Informed Consent Process in Online Social Science Research. *Journal of Empirical Research on Human Research Ethics*, 13 (1), 50–60. DOI: 10.1177/1556264617738846
- Perrault, E. K. & Nazione, S. A. (2016). Informed Consent–Uninformed Participants: Shortcomings of Online Social Science Consent Forms and Recommendations for Improvement. *Journal of Empirical Research on Human Research Ethics*, 11 (3), 274–280. DOI: 10.1177/1556264616654610
- Pittenger, D. J. (2003). Internet research: An opportunity to revisit classical problems in behavioral research. *Ethics & Behavior*, 13 (1), 45–60. DOI: 10.1207/S15327019EB1301_08
- Popadić, D., Pavlović, Z. i Žeželj, I. (2018). *Alatke istraživača*. Beograd: Clio.
- Stunkel, L., Benson, M., McLellan, L., Sinah, N., Bedarida, G., Emanuel, E. & Grady, C. (2010). Comprehension and informed consent: Assessing the effect of a short consent form. *IRB: Ethics & Human Research*, 32 (4), 1–9.
- Theiss, J. D., Hobbs, W. B., Giordano, P. J. & Brunson, O. M. (2014). Undergraduate consent form reading in relation to conscientiousness, procrastination, and the point-of-time effect. *Journal of Empirical Research on Human Research Ethics*, 9 (3), 11–17. DOI: 10.1177/1556264614540593
- Todorović, D. (2008). *Metodologija psiholoških istraživanja*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Varnhagen, C. K., Gushta, M., Daniels, J., Peters, T. C., Parmar, N., Law, D., Hirsch, R., Takach, B. S. & Johnson, T. (2005). How Informed Is Online Informed Consent? *Ethics & Behavior*, 15 (1), 37–48. DOI: 10.1207/s15327019eb1501_3

Summary

The paper discusses informed consent as a component of online research ethics. It begins from the analysis of understanding, from the preconditions on which the realization depends, and from the difficulties that accompany the application of the informed consent in practice. The aim of the empirical part of the research is to determine the characteristics of the process of obtaining the informed consent in online research and to examine the factors on which they depend. The sample included 153 teachers. Data were collected with the survey-type questionnaires and with the descriptive assessment scales. For data processing, besides the frequencies and percentages, the χ^2 test and Kramer's V correlation coefficient were performed. The results indicate that most of the respondents have had experience of giving informed consent in online surveys in which they have participated so far; that the text often contained information about the purpose and the goal of the research, apart from the tasks of the respondents in the research; that the majority of the teachers evaluate the content of the text as understandable and useful; and also that most of the characteristics depend on the environment of the school in which the teachers are employed. The results are discussed in the context of the possibility of improvement of the process of obtaining informed consent from the respondents in the online survey.

Keywords: ethical issues of research, informed consent, online research.